

T. Hak en N. Helsloot (red.), **De taal kan barsten. Spanning tussen taalkunde en maatschappijwetenschap**. Krisis, Amsterdam 1991, 117 p.

Hoewel de data waar sociologische onderzoekers meewerken overwegend 'talig' van aard zijn, besteden zij aan dat kenmerk betrekkelijk weinig aandacht. Soms lijken zij talige uitingen nagenoeg probleemloos als eenduidige afbeeldingen van de werkelijkheid te beschouwen. Als sociologen zich al met het typische van taal bezighouden, lijkt hun aandacht vooral gericht op de 'externaliteiten' van het gebruik ervan. Met name het sociolinguïstisch georiënteerde onderzoek is voornamelijk gericht op de 'condities' en de 'gevolgen' van het taalgebruik, nauwelijks op de 'inhouden', de betekenissen die erin tot stand worden gebracht. Tony Hak en Niels Helsloot beogen met hun introductie van het werk van de Franse discours-analyticus Michel Pêcheux de aandacht voor de betekenissen die in taal worden geproduceerd in de kring van sociologen te stimuleren.

In hun bundel geven zij eerst een uitvoerige inleiding in het werk van Pêcheux. Vervolgens presenteren zij hun vertalingen van een aantal teksten die Pêcheux – vaak samen met anderen – tussen 1971 en 1982 heeft gepubliceerd. Ook deze vertalingen worden steeds kort door hen ingeleid. In bijna alle teksten staat de vraag centraal wat het 'eigenaardige' is van taal. In 'discussies' met andere taaltheoretici – vooral Saussure, Marr en Chomsky – ontwikkelen Pêcheux en de zijnen een 'discursieve' notie van taal, waarin historisch ontwikkelde en met elkaar interfererende vertogen als bronnen van differentiatie in de betekenissen van talige uitingen worden gezien.

In hun inleiding situeren Hak en Helsloot het werk van Pêcheux in de hedendaagse sociologie. Zij onderscheiden daarin een sociologie waarin de sociale werkelijkheid wordt voorgesteld als gevormd uit 'objectief' te beschrijven verschijnselen ('de verklarende sociologie' vinden zij daarvoor exemplarisch) en een sociologie waarin de sociale werkelijkheid als subject-gebonden wordt beschouwd (de 'interpretatieve sociologie' wordt hier als voorbeeld genoemd). Pêcheux wordt gepresenteerd als iemand die beide opvattingen heeft geproblematiseerd. Hij wordt gekarakteriseerd als iemand die het 'discursieve' karakter heeft laten zien van zowel de objectiverende als de subjectiverende sociologie. Pêcheux zou daarom zowel hebben gebroken met de methoden van analyse van talige uitingen waarin aan woorden vaste betekenissen worden toegekend ('inhoudsanalyse' bij voorbeeld), als de methoden waarin de subjectieve betekenissen van de onderzoeker doorslaggevend zijn ('interpretatie' bij voorbeeld). Pêcheux' wijze van 'vertooganalyse' zou niet gericht zijn op de objectieve betekenissen van talige uitingen of op de relatieve betekenissen die in interpreterende lezingen tot stand worden gebracht, maar is naar het oordeel van Hak en Helsloot te karakteriseren als een methodologie met behulp waarvan de vertogen op het spoor kunnen worden gekomen, via welke de betekenissen van talige uitingen tijdelijk worden gefixeerd.

In de eerste in de bundel opgenomen tekst ontwikkelt Pêcheux deze methodologie in een reactie op het werk van Saussure. Hij signaleert in diens werk een wat hij noemt 'argeloosheid ten opzichte van de sociologie'. Met zijn onderscheiding van 'langue' en 'parole' zou Saussure het 'taalstelsel' (langue) buiten het maatschappelijke plaatsen en 'taalgebruik' (parole) tot een louter subjectieve onderneming maken. Zo zou hij de grondslag hebben gelegd voor enerzijds een sociaal neutrale taalkunde en anderzijds een subjectiverende studie van het taalgebruik. Pêcheux introduceert in deze tekst de notie van 'vertoog' om aan deze scheiding te ontkomen. Daaronder verstaat hij een niet tot het taalstelsel en ook niet tot het subjectieve taalgebruik terug te voeren historisch ontwikkelde, specifieke combinatie van talige elementen. In de werking van zulke vertogen ziet Pêcheux de maatschappelijke betekenissen van talige uitingen geproduceerd. Onderzoek daarvan moet er daarom op gericht zijn de terugverwijzingen naar deze vertogen op het spoor te komen.

Een specifieke terugverwijzing beschrijft Pêcheux in de in de bundel opgenomen tekst 'De uiting: invoeging, articulatie en loskoppeling'. Deze karakteriseert hij met de term 'preconstruct'. Daarmee duidt hij op een zodanige verwijzing dat het lijkt of de betekenis van een (deel van een) uitspraak al voorafgaand aan de uiting ervan werd geponeerd en vastgelegd. Daartoe geïnspireerd door Frege en Henry presenteert Pêcheux deze notie in een analyse van bijzin-constructies.

In een volgende tekst formuleert Pêcheux in een kritiek op Chomsky's begrip van 'dubbelzinnigheid' de kern van zijn taalopvatting. Ter ondersteuning van de stelling dat taal niet gemaakt is om bruikbaar te zijn, maar eenvoudig een kenmerk is van de menselijke soort, heeft Chomsky gewezen op zoiets dysfunctioneels als de mogelijkheid van 'dubbelzinnigheid' in talige uitingen. Die argumentatie grijpt Pêcheux aan om een vooronderstelling in Chomsky's taaltheorie te verwoorden, namelijk dat taal geen 'wazigheid' zou verdragen. Taal wordt volgens Pêcheux door Chomsky in een 'logische' wereld geplaatst, een ruimte waarin eenduidigheid maatgevend is en dubbelzinnigheid als deviantie geldt. Volgens Pêcheux is meerduidigheid nu juist het teken van de discursieve en dus maatschappelijke aard van talige uitingen.

Hak en Helsloot bewijzen met hun introductie van Pêcheux sociologen een dienst. Zij bieden hen een handreiking. De vraag is wel of de hand wordt gepakt. Pêcheux heeft in zijn kritiek op taalkundigen en sociologen en in zijn ontwikkeling van een discursieve notie van taal van beiden weinig respons gekregen. Omdat Hak en Helsloot hun inleidingen en vertalingen noch in het bijzonder op taalkundigen richten, noch op sociologen, kunnen beiden zich misschien daarom andermaal niet aangesproken voelen.

Gerhard Nijhof

Cees Klaassen (red.), Jeugd als sociaal fenomeen. Identiteit, socialisatie en jeugdcultuur in theorie en onderzoek. Acco, Amersfoort/Leuven 1991, 153 p.

Jongeren worden vaak gezien als de voorboden van maatschappelijke vernieuwing. Hun opinies en gedragingen staan dan ook sterk in de belangstelling van sociaal-wetenschappelijke onderzoekers, hetgeen de afgelopen decennia resulteerde in een stroom van publikaties. Die grote hoeveelheid jeugdonderzoeken heeft evenwel slechts beperkt bijgedragen aan de kennis over het fenomeen 'jeugd'. Veel onderzoek wordt ad hoc verricht, zonder theoretische onderbouwing. Het vluchtige beeld dat daaruit over jongeren naar voren komt, leidt nogal eens tot voorbarige generalisaties en schematiseringen. De auteurs van de

bundel 'Jeugd als sociaal fenomeen' gaan ervan uit dat diepgaand sociaal-wetenschappelijk jeugdonderzoek moet beginnen en eindigen met theorievorming. Zij beogen een bijdrage te leveren aan die theoretische verdieping. In het boek passeren zeven sociaal-wetenschappelijke benaderingen van jeugd de revue, elk met een eigen invalshoek.

Abma behandelt de klassieke generatietheorie van Mannheim. In jeugdonderzoek wordt veevuldig de term 'generatie' gebruikt om een bepaalde groepering jongeren aan te duiden. Daarbij heeft men vaak onvoldoende oog voor de culturele veelzijdigheid van jongeren. Abma zet op een heldere wijze uiteen hoe Mannheim het generatiebegrip heeft genuanceerd, door onder andere te wijzen op de culturele pluriformiteit binnen generaties en de wisselwerking tussen generaties en maatschappelijke dynamiek. Een belangrijke maar ook zwaar bekritiseerde jeugdbenadering is de functionalistische visie van Parsons en Eisenstadt. Deze is door veel jeugdonderzoekers als te star en te eenzijdig terzijde geschoven. Klaassen doet in zijn bijdrage een verdienstelijke poging tot nuancering, door te wijzen op de belangrijke inzichten van de functionalistische theorie en op de waarde ervan voor de hedendaagse jeugdonderzoeken. Straver gaat in op de symbolisch-interactionistische jeugdbenadering, waarin de interactie tussen de jongere en zijn omgeving centraal staat. De auteur zet beknopt en duidelijk uiteen wat deze visie behelst en geeft enkele voorbeelden van toepassingen daarvan in jeugdonderzoeken in Nederland. Van Zuylen en Klaassen behandelen de CCCS-jeugdbenadering. Ze geven voorbeelden van onderzoek en schetsen de invloed van het CCCS op Nederlands jeugdonderzoek. Een meer psychologische invalshoek treffen we aan in het werk van Erikson, die een theorie ontwikkelde over de identiteitsontwikkeling van de mens gedurende de levensloop en Marcia, die zich vooral bezighield met de identiteitsontwikkeling gedurende de adolescentiefase. Meeus belicht de ideeën van beide auteurs en zet de uitkomsten op een rij van empirisch onderzoek op basis van de theorieën van beiden. Hij stelt vast dat het model van Marcia weliswaar valide is, maar toch tekort schiet als theorie van identiteitsontwikkeling en introduceert een alternatieve interpretatie. In de volgende bijdrage gaan Van Hessen en Klaassen in op de historisch-sociologische benadering van de jeugd. Zij geven een helder beeld van het ontstaan van de jeugdfase en van de positie van de jeugd door de geschiedenis heen. Ten slotte plaatsen ze het hedendaagse 'samen jong zijn' in een historisch perspectief. Het laatste hoofdstuk is gewijd aan de sociaal-ecologische benadering: de analyse van de materiële, maatschappelijke en sociale omgeving van de jeugd en de betekenis van die omgeving voor de persoonlijkheidsontwikkeling. Van der Linden en Klaassen belichten de theorieën van Bronfenbrenner en Baacke en bespreken enkele empirische studies die uitgaan van de sociaal-ecologische benadering, waaronder het bekende onderzoek van Haze-kamp: 'Rondhangen als tijdverdrijf'. Klaassen sluit het boek af met een overzicht van de belangrijkste inzichten die de bijdragen hebben opgeleverd en legt verbanden tussen de theorieën.

Jeugd als sociaal fenomeen is zeer de moeite waard voor diegenen die in kort bestek inzicht willen krijgen in het veelkleurig geheel van sociaal-wetenschappelijke benaderingen van de jeugd. Het is zeker ook aan te bevelen wanneer men zich voorafgaande aan een jeugdonderzoek wil oriënteren op reeds bestaande inzichten. Het verhaal van Meeus vind ik wat abstract. Het lijkt mij moeilijk toegankelijk voor lezers die niet bekend zijn met het werk van Marcia. Enigszins zwak vind ik verder de bijdrage van Van Zuylen en Klaassen over het CCCS. Deze bevat allerlei weinig relevante informatie, terwijl de marxistische georiënteerde verklaring van het ontstaan van jeugdculturen onder jongeren uit de arbeidersklasse nauwelijks aan de orde komt. De wat slordige en omslachtige schrijfstijl maakt het stuk bovendien moeilijk leesbaar en een storende bijkomstigheid is het feit dat de literatuurlijst verre van compleet is. Voor het overige deel ik de mening van de auteurs

dat sociaal-wetenschappelijk onderzoek zoveel mogelijk moet aanknopen bij reeds bestaande theorieën. Onderhavig boek is dan een goed handvat.

Brigitte van Dam

L.J.M. d'Anjou en A.P.J. Bernts (red.), **Presteren en verdelen in Nederland: Over individuele belangen en maatschappelijke solidariteit**. Boom, Meppel/Amsterdam 1991, 228 p.

De crisis van de verzorgingsstaat heeft de maatschappelijke discussie over de verdeling van schaarse middelen nieuw leven ingeblazen. In dit debat staan niet alleen de verdeelregels ter discussie, maar worden ook de argumenten waarmee zij worden gerechtvaardigd in heroverweging genomen. Volgens sommigen zijn individuen beroofd van de verantwoordelijkheid voor het eigen lot en moeten prestaties meer aantrekkelijk worden gemaakt door er beloningen aan te verbinden. Daar is ook het algemeen belang mee gebaat, omdat het in stand houden van inefficiënte voorzieningen niets anders betekent dan het opstapelen van de misère voor het nageslacht. Door anderen wordt dit standpunt als een ideologie aan de kaak gesteld. Volgens hen draagt de versterking van prestatiebeloning er toe bij dat onder het mom van kansengelijkheid grote ongelijkheden kunnen blijven voortbestaan en worden afgewenteld op de schouders van het individu.

Een kenmerk van het prestatie-beloningsdebat, zo de achterflap van deze bundel, is dat er zo weinig feitelijke kennis aan ten grondslag ligt. De opzet van de bijengebrachte artikelen is dan ook om onderzoeksgegevens over de betekenis van prestatie en zorg in verdeelvraagstukken aan het licht te brengen. De rode draad die door de bijdragen loopt, is de vraag of onze samenleving wel zo'n open prestatiesamenleving is; een samenleving waarin ambities en talent werkgelegenheid en beloning vinden en ieder mens de architect is van zijn eigen toekomst.

Het boek bestaat uit drie delen. In het eerste deel worden prestatie en zorg in een historisch en internationaal perspectief geplaatst. Berting presenteert daarin de resultaten van een speurtocht naar de herkomst van het individualistisch prestatieprincipe en komt tot de conclusies dat dit principe door technologisch-organisatorische ontwikkelingen en het verzet van de arbeidersklassen nooit een dominante plaats heeft gekregen binnen de arbeidsverhoudingen. De Jong bekijkt de universeel geachte principes van prestatie en zorg vanuit een mondiaal perspectief en laat zien dat door internationale machtsverhoudingen van een algemene verbreiding daarvan geen sprake kan zijn.

In het tweede deel staat de betekenis van het prestatieprincipe op de arbeidsmarkt centraal en worden enkele hypothesen getoetst die voortvloeien uit de visie op de huidige samenleving als prestatimaatschappij. Eén daarvan is het allocatieprincipe 'beloning naar prestatie' waardoor de juiste mens op de juiste plaats moet worden gebracht. Moelker onderzoekt de relatie tussen de voor een baan vereiste kwalificaties en de daaraan gekoppelde financiële beloning, en gaat na of de betekenis van objectieve kwalificaties in de werving van werknemers is toegenomen. Uit zijn analyse van personeelsadvertenties blijkt dat ascriptieve kwalificaties zoals geslacht en leeftijd – die geen prestaties zijn en in een prestatiesamenleving daarom minder belangrijk moeten worden – nog steeds een rol spelen en dat het belang van sociaal-normatieve kwalificaties (b.v. sociale vaardigheden) sterk is toegenomen. De sociaal-normatieve kwalificaties – evenmin prestaties volgens het prestatieprincipe – blijken een sterke invloed te hebben op de kansen op werk en het inkomen dat men daarvoor toucheert. Dat het veronderstelde vermogen om een prestatie te leveren en

niet de feitelijke arbeidsprestatie zelf van doorslaggevend belang is voor de promotiekansen van werknemers, volgt uit de bijdrage van De Witte en Stein. Binnen moderne arbeidsorganisaties voltrekt de stijging op de beroeps ladder zich volgens hen met name via de lift van het onderwijs. In de daaropvolgende paragraaf toetsen dezelfde auteurs de *embourgeoisement*-these volgens welke de klassengrenzen in de prestatie maatschappij zullen vervagen. Daartoe bestuderen zij het verband tussen de arbeids- en marktpositie van werknemers en de criteria die zij hanteren voor de rechtvaardiging van inkomensongelijkheid. Uit het onderzoek komt naar voren dat verschillende groepen werknemers zeer uiteenlopende rechtvaardigheidsoordelen geven. Zo worden individualistische beloningscriteria zoals resultaat en initiatief met name door managers en hoofdarbeiders, en solidaristische criteria zoals behoefte met name door handarbeiders ondersteund. Ook Berting gaat in zijn tweede bijdrage na wat volgens Nederlanders de grondslag van beloning moet zijn, en welke betekenis zij aan individuele prestaties hechten. Opnieuw blijkt dat verschillende beroepsgroepen uiteenlopende beloningscriteria prefereren en dat een individualistische prestatie-oriëntering samenhangt met beroeps carrière en autonomie in het werk.

Het derde deel van de bundel is gewijd aan het zorgprincipe. Bernts onderzoekt daarin de argumenten van voor- en tegenstanders van de sanctiëring van ongezond leven en riskante gedrag bij de verdeling van gezondheidsvoorzieningen. Het merendeel van de Nederlandse bevolking prefereert, hoofdzakelijk op grond van billijkheid en uit paternalistische overwegingen, sanctiëring van riskant gedrag in de vorm van een hogere premie of eigen financiële bijdrage. Uit het artikel van Houtman over de opvattingen over de rechten en plichten van werklozen blijkt dat de meerderheid van de bevolking tevens voorstander is van de sanctiëring van werklozen bij weigering van passende arbeid (vgl. SG 1991/3). Het boek wordt afgesloten met een essay van De Lange over het basisinkomen en de risico's die verbonden zijn aan de invoering daarvan, zoals sociale isolatie.

De bundel heeft, zoals gezegd, tot doel om door onderzoek gegevens over het feitelijke functioneren van prestatie en zorg aan te dragen. Maar juist op dit punt is het boek niet altijd even nauwkeurig. Zo stroken bij voorbeeld in het artikel van Bernts de eerste twee tabellen niet met elkaar en wordt in de bijdrage van Steijn en De Witte geen antwoord gegeven op de voor de hand liggende vraag welke relatie er bestaat tussen een solidaristische en individualistische oriëntatie. Op grond van een analyse van personeelsadvertenties in het NRC-Handelsblad, de Volkskrant en het AD van 1955 tot 1990 concludeert Moelker dat het gevraagde opleidingsniveau de afgelopen jaren sterk is gestegen. Omdat de kranten zich in deze periode van regionale naar landelijke dagbladen hebben ontwikkeld – en de vacatures voor lager opgeleiden tegenwoordig vooral in regionale bladen verschijnen – vragen we ons af of deze uitkomst niet meer zegt over de ontwikkeling van de dagbladen, dan over de verandering in vereiste kwalificaties. Deze opmerkingen doen echter niets af aan het feit dat we hier te maken hebben met een bundel waarin het populaire beeld van de open prestatiesamenleving op belangrijke punten wordt genuanceerd. Het boek is een knappe 'prestatie' dat niet alleen een bijdrage kan leveren aan het publieke debat over de dosering van lusten en lasten, maar dat ook talrijke aanknopingspunten biedt voor sociologisch onderzoek naar rechtvaardigheidsoordelen.

Rob Eisinga

C.R. de Winter, **Arbeid, gezondheid en verzuim als voorspellers van uitval uit het werk** (dissertatie). Nederlands Instituut voor Praeventieve Gezondheidszorg TNO, Leiden 1991, 271 p.

Het terugdringen van het beroep op de WAO is op tal van agenda's een hoge prioriteit. Over de aanpak bestaan nogal wat meningsverschillen, soms van diepgaande aard. Daar staat tegenover dat alle betrokken partijen het over het belang van een preventief beleid wel eens lijken. Tegen deze achtergrond verdient het proefschrift van De Winter meer dan gewone belangstelling. In het proefschrift wordt een poging ondernomen om, op basis van meningen van werknemers over arbeid en gezondheid en op basis van verzuimgegevens (verzuimfrequentie en -percentage), tot een voorspelling te komen van de kans op WAO-toetreding. Daarnaast heeft De Winter, op dezelfde basis, onderzocht in hoeverre ook voorspellingen van VUT-toetreding en ontslagneming opgesteld kunnen worden. Voor een preventiebeleid zijn dit soort voorspellingen, mits ze deugen uiteraard, van eminente betekenis. Naast de voorspelling gaat het dus tevens om de validiteit en betrouwbaarheid van het gebruikte voorspellingsinstrument, in casu de vragenlijst arbeid en gezondheid (VAG).

De enquêtegegevens waarop het proefschrift berust, zijn afkomstig van ruim 4500 werknemers verspreid over een viertal bedrijven (twee drukkerijen, een technisch onderhoudsbedrijf en een reinigingsdienst). Deze gegevens zijn verzameld in 1979 (drukkerij) en 1980 (reinigingsdienst). De gegevens zijn naderhand gekoppeld aan vertrekgegevens (respectievelijk over 1979-1983, 1980-1983, en 1981-1983) en verzuimgegevens (respectievelijk over 1974-1981, 1977-1981, 1978-1982 en 1978-1981). Gegevens uit de VAG en verzuimgegevens fungeren als de verklarende variabelen; de vertrekgegevens (WAO, VUT, ontslag) zijn de te verklaren variabelen.

Uit het proefschrift komt naar voren dat delen van de VAG en het verzuimpercentage een redelijke voorspellende waarde hebben voor vertrek in de vorm van arbeidsongeschiktheid. Wat de VAG betreft geldt dit voor zowel de korte (40 vragen) als de lange (117 vragen) versie. Het onderdeel van de VAG dat met name voorspellende waarde blijkt te bezitten, is de 'Conditie'. Conditie is een twee keer samengetrokken index: eerst zijn uitspraken naar aanleiding van de afzonderlijke vragen geclusterd in somscores; daarna zijn de clusters opnieuw samengevat in enkele indices waarvan 'Conditie' het beste scoort. In de lange versie van de VAG omvat deze index de uitkomsten van 44 vragen, in de korte van 15. Daarnaast, en onafhankelijk daarvan, blijkt het verzuimpercentage een goede vertrekvoorspeller. Minder goed zijn de voorspellingen voor de VUT en voor ontslagneming met de VAG. Voor verzuimgegevens lukt dat al helemaal niet. Wat betreft de VUT merkt De Winter terecht op dat de hypothese dat VUT en WAO alternatieven zijn, door zijn materiaal en onderzoek niet wordt bevestigd. Hoewel de VAG vertrek via de VUT op individueel niveau niet kan voorspellen, blijkt wel dat VUT'ers en WAO'ers verschillende groepen zijn.

Het grootste deel van het proefschrift bestaat uit een verdediging van de validiteit van de VAG. Dat is ook geen overbodige luxe. Men kan zich afvragen of men, gegeven de uitkomst dat het verzuimpercentage een redelijke vertrekvoorspeller is, zich nog wel de moeite hoeft te nemen daarnaast de VAG toe te passen. Die vraag wordt in het proefschrift merkwaardigerwijs niet gesteld. Zonneklaar is echter dat het proefschrift moet dienen om, verzuimpercentages of niet, het nut van de VAG aannemelijk te maken. De verdediging van de VAG door De Winter vind ik over het geheel genomen niet sterk. Als blijkt dat de antwoorden op individuele vragen weinig voorspellende waarde hebben, volgt daar niet onmiddellijk uit dat somscores het antwoord op dat gebrek aan voorspellende kracht moeten leveren. Dat wordt in het proefschrift echter wel aangenomen. Eenzelfde probleem

doet zich voor bij de samenvoeging van diverse somscores in een index zoals 'Conditie'. Die samenvoeging mag statistisch opportuun geweest zijn (hoewel dat, gelet op bij voorbeeld de verschillende jaren van bruikbare en beschikbare verzuim- en vertrekgegevens, niet steeds is na te gaan), maar daarmee is nog niet alles gezegd. Naast vragen over predictieve validiteit zijn er vragen over de constructie en de inhoud van somscores en indexen. Die vragen worden in het proefschrift totaal niet serieus genomen. In tegenstelling tot de predictieve validiteit van de VAG worden de inhoudelijke en de constructvaliditeit van de VAG zelfs storend summier en nietszeggend afgehandeld. Daarom blijft de lezer uiteindelijk met de vraag zitten: waarom de bewerkelijke en dure VAG gebruiken als de eenvoudige en goedkope verzuimpercentagegegevens het karwei van de voorspelling ook kunnen klaren?

Ton Korver

J.B.G. Jonkers, De gelovige gemeente: Een godsdienstsociologische beschrijving van het geloofsleven in een plaatselijke gereformeerde kerk. Deel 1. De gereformeerde kerk van Ooststad. Theologische Universiteit, Kampen 1991, 120 p.

Dit rapport is het eerste deel uit een serie van drie godsdienstsociologische onderzoeken naar de geloofsbeleving in een lokale gereformeerde kerk. De studie maakt deel uit van het onderzoeksprogramma 'Spiritualiteit in het spoor van de gereformeerde traditie'. In dit deel gaat het om de gereformeerde kerk in een middelgrote stad met de fictieve naam 'Ooststad'. In de delen twee en drie zal de situatie worden beschreven in een dorpsgemeente en in een grote stad.

Om inzicht in de geloofsbeleving te krijgen, gebruikt de auteur een werkmodel van godsdienst en levensbeschouwing. Dit werkmodel bestaat uit drie lagen, waarin per laag drie aspecten worden onderscheiden: de laag van overtuigingen met een heilig, transcendent en immanent aspect, de laag van religieus gedrag met een ritueel, devotioneel en religieus ervaringsaspect, en de laag van consequenties, met de aspecten 'beloning', waarden en houdingen. De laatstgenoemde laag wordt achteraf nog eens opgedeeld in twee aparte lagen, te weten kerkelijke betrokkenheid en consequenties. Om de gereformeerde traditie te onderzoeken wordt deze uiteengelegd in zeven sferen: geloofsleer, kerkvisie, visie op de staat, visie op de maatschappij, visie op het gezin, vrijetijdsbesteding en gereformeerde zeden. De drie laatstgenoemde sferen zijn niet in het empirisch onderzoek opgenomen, omdat uitspraken die daarop betrekking hebben het in het proefonderzoek 'slecht deden'.

Ten behoeve van het onderzoek zijn 600 vragenlijsten verstuurd waarvan er maar 203 (33%) volledig ingevuld zijn teruggestuurd. Per laag en per aspect worden diverse factoranalyses uitgevoerd, die resulteren in vier groepen patronen, namelijk één groep per laag. In een zeer uitgebreide bijlage worden de resultaten van zevenentwintig factoranalyses gegeven alsmede de frequenties van de factoren. Met deze gegevens wordt de populariteit van de gevonden patronen onder de respondenten onderzocht, alsook de samenhang tussen de patronen binnen een laag van het werkmodel en tussen de verschillende lagen.

In de vele samenhangen zoekt de auteur naar grondpatronen; hij vindt er twee. Het eerste grondpatroon bestaat uit items van alle lagen van het werkmodel en heeft een nogal traditionele inhoud. Hij noemt dit het patroon van de 'traditionele reformatische godsdienstigheid'. Dit patroon vindt onder de respondenten maar weinig bijval: slechts 22% stemt ermee in en 36% wijst het af. In het tweede grondpatroon ontbreken items over de geloof-

sovertuigingen. De auteur noemt dit patroon dan ook geloofsinhoudelijk leeg en geeft het de naam 'algemene godsdienstige positiebepaling' mee. Ondanks de lage respons concludeert Jonkers dat er in de gereformeerde kerk van 'Ooststad' wel degelijk sprake is van een traditionele reformatorische traditie, hoewel deze negatief wordt benaderd.

Uit de bijlagen blijkt een degelijke aanpak van het onderzoek, maar door het vermelden – niet alleen in de bijlagen maar ook in de tekst – van de vele factoranalyses, sommaties met verschillende benamingen voor allerlei factoren en patronen, vraagt het lezen van dit rapport uiterste concentratie. En ook bij aandachtig lezen is het rapport dikwijls verwarrend.

De resultaten zijn interessant en geven inzicht in de veranderende gereformeerde wereld. Het lijkt erop dat de respondenten wat betreft hun geloofsinhoud niet meer traditioneel gereformeerd zijn, maar wel ten aanzien van hun levensstijl. Ik ben benieuwd of de komende delen hetzelfde beeld te zien geven.

Marthy Veerman

Loek Halman, Waarden in de westerse wereld: Een internationale exploratie van de waarden in de westerse samenleving (dissertatie). Tilburg University Press, Tilburg 1991, 374 p.

Uitgangspunt van deze dissertatie zijn de in het kader van het EVSSG in 1981 en 1982 verzamelde gegevens over waarden in dertien westerse landen. De studie bestaat voor een belangrijk deel uit het weergeven van de resultaten van factoranalyses. Deze analyses zijn nodig om te bepalen welke items welke waarde-oriëntaties indiceren. De hoeveelheid werk die de auteur heeft verricht is indrukwekkend.

Halman begint met een korte bespreking van de moderniseringstheorie. Uit deze zeer algemene bespreking wordt de hypothese gedestilleerd dat 'des te moderner een land des te moderner de waarden in dat land'. Naar aanleiding van deze hypothese wil de schrijver vijf probleemstellingen beantwoorden, te weten: (1) Welke waarden kunnen in een aantal westerse landen worden onderscheiden? (2) Wat zijn de belangrijkste verschillen en overeenkomsten in waarden tussen die landen? (3) Hoe zijn verschillen binnen landen te verklaren? (4) Hoe zijn verschillen tussen landen te verklaren? en (5) In hoeverre is er in de afzonderlijke landen sprake van een samenhangend stel waarden?

Vanaf hoofdstuk vier komen religieuze, morele, maatschappelijke en politieke waarden en waarden rond primaire relaties aan de orde. Waarom nu juist de waarden die in de bestanden van 1981 en 1982 zijn opgenomen de waarden zijn die in westerse landen kunnen worden onderscheiden, wordt bij het lezen niet duidelijk. De eerste vraag wordt mijns inziens dan ook niet beantwoord. Op welke plaats in het boek de overige probleemstellingen worden beantwoord, is voor de lezer overigens moeilijk te achterhalen. De tweede probleemstelling wordt beantwoord door religieuze, morele, maatschappelijke en politieke waarden met elkaar te correleren. De conclusie is dat er een aantal overeenkomsten tussen de landen zijn waar te nemen. Zo blijkt een conservatieve instelling op politiek gebied samen te vallen met een traditionele instelling op het gebied van religie en van primaire relaties. Politiek niet betrokken zijn, gaat gepaard met weinig uitgesproken ideeën over religie en primaire relaties. Morele waarden en religieuze overtuigingen blijken niet onafhankelijk van elkaar te zijn. De derde probleemstelling die een verklaringsvraag betreft, wordt beantwoord door een aantal sociaal-demografische en andere kenmerken in regressie-analyses op te nemen. Er zijn op dit gebied zoveel verschillende conclusies dat

een algemeen antwoord op deze vraag niet goed mogelijk is. Het antwoord op de vierde probleemstelling moet worden gegeven met behulp van de moderniseringshypothese. De auteur concludeert dat de grote verschillen in waardenvoorkeuren tussen de verschillende landen niet eenvoudig in verband zijn te brengen met verschillen in de mate van moderniteit. Dat is niet verrassend, aangezien reeds lang bekend is dat moderne landen als de Verenigde Staten van Amerika en Canada nog steeds zeer religieus zijn georiënteerd. In dit opzicht is het overigens niet duidelijk waarom er bij de analyse geen schaal wordt gebruikt voor de mate van modernisering waartegen waarde-oriëntaties kunnen worden afgezet. Dat zou een meer serieuze toetsing van de moderniseringshypothese opleveren. Opmerkelijk is verder dat de moderniseringshypothese een trend impliceert; en om een trend te onderzoeken ligt het meer voor de hand om trend-data te analyseren dan cross-sectionele gegevens. Ten aanzien van de vijfde probleemstelling ben ik niet in staat een algemeen antwoord te reproduceren, aangezien er veel ad hoc-conclusies zijn. Elke samenvatting zou het boek te kort doen.

Het is min of meer de gewoonte om bij onderzoek naar waarden uitgebreid in te gaan op hoeveel definities er wel niet over waarden bestaan. Dergelijke besprekingen werpen zelden vruchten af, aangezien onderzoekers uiteindelijk een eigen werkdefinitie hanteren. Deze definitie heeft geen consequenties voor het empirisch gedeelte. Dat is ook wat in dit boek gebeurt. Na de keuze van de definitie wordt vervolgens overgegaan tot het factoranalyseren van items en die analyses zouden er bij een iets andere definitie hetzelfde hebben uitgezien.

Wat opvallend is aan dit boek, is dat er weinig aandacht wordt besteed aan een verdere uitwerking van de moderniseringstheorie. De hypothese die wordt gehanteerd, blinkt niet uit in originaliteit. Een inperking van het onderwerp en meer fantasie om tot inhoudelijk interessante vragen te komen, zouden het boek zeker ten goede zijn gekomen. Een ander negatief punt betreft enkele slordigheden in het boek. Een voorbeeld is de presentatie van de postmaterialistische waarde-oriëntatie. Op basis van vier items wordt op p. 143 een drie-puntsschaal gepresenteerd, terwijl in tabel 5.5 een niet eerder gepresenteerde vier-puntsschaal staat vermeld. Deze tabel wordt dan weer besproken alsof het een drie-puntsschaal betreft.

Men kan weliswaar kritiek hebben op de theoretische uitwerking en enkele slordigheden, maar wellicht ligt de verdienste van dit boek eerder op het beschrijvende vlak. De belangrijkste boodschap van Halman is dat de moderne burger (hierbij moet men overigens niet vergeten dat de gegevens reeds tien jaar oud zijn) traditioneler is ingesteld dan men op grond van veronderstelde veranderingen zou verwachten. In dit opzicht zou het interessant zijn om waarden met gedrag te vergelijken. Net als bij waarden zou men de toename in 'niet traditionele' gedragingen, zoals ongehuwd samenwonen of seksueel contact voor het huwelijk, kunnen onderzoeken. Dit zou wellicht een interessante vergelijking voor een toekomstige Tilburgse dissertatie kunnen opleveren.

Nan Dirk de Graaf

Willem F.L. Buschkens, **Community health in the developing world: The case of Somalia**. Van Gorcum, Assen/Maastricht 1990, 120 p.

Dit boek wordt omgeven door tragische gebeurtenissen. Bij het verschijnen was er nauwelijks iets meer over van het land Somalië, als gevolg van een bloedige burgeroorlog die een grote stroom vluchtelingen op gang heeft gebracht en geleid heeft tot de verdwijning van

de controversiële president Siad Barre. Bovendien is deze studie Willem Buschkens' laatste belangrijke publikatie vóór zijn onverwachte dood in oktober 1991.

Het werk was oorspronkelijk bedoeld als een tekstboek voor medisch studenten in Somalië om hen vertrouwd te maken met de gezondheidszorg in hun land. Toch hoopte de auteur dat dit boek ook van waarde kan zijn voor beleidsplanners, die geïnteresseerd zijn in de verbetering van de gezondheidsvoorzieningen in Somalië. Overeenkomstig deze doelstellingen, schetst hij een beeld van de gezondheidssituatie en het medisch systeem in Somalië, en maakt hij opmerkingen over de enorme problemen waarmee het medisch personeel geconfronteerd wordt in zijn dagelijkse activiteiten. Ook geeft het boek een idee van de moeilijkheden die gezondheidsplanners moeten overwinnen om kwaliteitsvoorzieningen tot stand te brengen.

Na een beschrijving van Somalië en zijn geschiedenis, gaat de auteur in op de verschillende aspecten en problemen betreffende gezondheid: de 'traditionele' medische traditie, het publieke biomedische systeem en de training van medisch specialisten. In zijn beschrijving laat hij zien dat de staatsvoorzieningen de rurale bevolking niet bereiken. Dit is onder andere het gevolg van het gebrek aan faciliteiten, onvoldoende kennis omtrent de epidemiologische situatie in het land, communicatie-problemen met 'traditionele' genezers, en het voortbestaan van 'traditionele' ideeën omtrent ziekte en gezondheid gecombineerd met het voortbestaan van 'ongezonde' gewoontes, zoals besnijdenis van vrouwen en het gebruik van kruiden met hallucinerende werking. De houding van het medisch personeel acht de auteur echter het grootste struikelblok voor de implementatie van rurale gezondheidszorg. Dit personeel heeft namelijk een stedelijke oriëntatie en wil niet op het platteland wonen. Verder zijn artsen vooral geïnteresseerd in curatieve taken en nauwelijks in preventieve en promotie-activiteiten. De auteur pleit dan ook voor een betere training van personeel en een curriculum dat gebaseerd is op de actuele situatie van het land, met een nadruk op PHC.

De beschrijving is rijk aan details, waardoor men een algemeen beeld krijgt van gezondheid en gezondheidszorg in Somalië. Toch blijft mijns inziens een aantal factoren onderbelicht. Socio-economische en politieke factoren, zoals habitat, watervoorzieningen en veranderingen in het politieke machtsbestel worden zijdelings behandeld en onvoldoende in verband gebracht met de gezondheidsomstandigheden. Hoewel de auteur, in overeenstemming met de PHC-strategie, pleit voor een integrale aanpak waarin sociale, economische, politieke en milieu-verbeteringen als een voorwaarde worden gezien voor een betere gezondheidszorg, wordt medische interventie, of liever: de verbetering van deze interventie door een betere training van het medisch personeel, beschouwd als de meest urgente verandering om radicale en langdurige verbeteringen in de gezondheid op gang te brengen. De cruciale vraag of het zinvol is te streven naar een verandering van het medisch curriculum als de context waarin deze verandering plaatsvindt hetzelfde blijft, wordt nauwelijks gesteld.

Buschkens' boek is een belangrijke aanwinst als startpunt voor een verdere, noodzakelijke discussie. Zijn opmerkingen vormen de grondslag van waaruit nieuwe onderzoekers inspiratie kunnen putten om de complexe relatie tussen gezondheid en algemene ontwikkeling verder uit te diepen.

R. Sciortino

R. van Rijsselt, **Ouderen en maatschappelijke verandering: Een cohortstudie naar veranderingen in de inkomenspositie, waardenoriëntaties en participatieniveaus van ouderen** (dissertatie). Centraal Service Bureau De Betuwe, Beusichem 1991, 232 p.

Het proefschrift van Van Rijsselt bestaat uit een verslag van een onderzoek naar veranderingen in inkomenspositie, waardenoriëntaties en participatieniveaus van ouderen tussen 1970 en 1986. Het onderzoek is een secundaire analyse van nationale data. Na een uiteenzetting van de probleemstelling en de onderzoeksopzet (hoofdstuk 1), bespreekt de auteur het theoretisch kader en de hypothesen van het onderzoek (hoofdstuk 2). Daarna volgen de onderzochte veranderingen in inkomenspositie (hoofdstuk 3), waardenoriëntaties (hoofdstuk 4) en participatieniveaus (hoofdstuk 5). Ten slotte geeft de auteur een analyse van hun onderlinge samenhang (hoofdstuk 6) en formuleert hij zijn aanbevelingen voor verder onderzoek (hoofdstuk 7).

Het proefschrift wordt gekenmerkt door een zorgvuldige methodologische bewerking van bestaande data en heeft een heldere opbouw en betoogtrant. Daardoor worden ook de beperkingen van de gegevens waarmee gewerkt moest worden duidelijk. De deprimerende aftelsom op p. 116, waar de auteur aangeeft op welke data hij in hoofdstuk 6 zijn analyse van de onderlinge samenhang tussen de onderzochte dimensies moest baseren, laat nog eens zien hoe zeer Nederland hierin achterloopt op landen als Noorwegen of de voormalige Bondsrepubliek.

In hoofdstuk 6 wil de auteur ook een stap verder doen in de theorie van de cohortstudie. Met name pretendeert hij het identificatie- en interpretatieprobleem op te lossen (p. 119, vgl. p. 23). De vraag is echter of dit inderdaad gelukt is. Bovendien zijn de afsluitende discussie en aanbevelingen voor verder onderzoek en theorievorming weinig substantieel. De auteur stijgt maar weinig uit boven de beperkingen die (deels) inherent waren aan de data. Dit te doen is echter om verschillende redenen van belang, al was het alleen maar om in de toekomst betere gegevens te genereren. Ik geef enkele voorbeelden om met name het theoretische tekort te illustreren.

De auteur onderneemt de op zichzelf belangrijke poging het cohortbegrip los te maken van de gebruikelijke opvatting als 'geboortecohort', door de cohort-definiërende gebeurtenis te zoeken in de formatieve transitie van onderwijs naar arbeidsmarkt. Als resultaat hiervan wordt een aantal karakteristieke 'transitiecohorten' onderscheiden. De leeftijdsverschillen binnen deze transitiecohorten lopen echter op tot 15 jaar. Dergelijke leeftijdsverschillen zijn te groot om zonder verdere argumentatie als irrelevant beschouwd te kunnen worden, zeker wanneer het met name ook om onderzoek naar de effecten van ouder worden gaat. Het lijkt van belang om in dergelijke gevallen geboortecohorten te blijven onderscheiden, naast en in samenhang met constructies als transitiecohorten. Bovendien zou de formatieve invloed van de periode die in het onderwijs werd doorgebracht wel eens sterker kunnen zijn (en de invloed van de arbeidsmarkt-intrede navenant minder) bij degenen die tegen hun 30e levensjaar de arbeidsmarkt betreden dan bij degenen die dit op 15-jarige leeftijd doen.

Wanneer de auteur op p. 115 en p. 124 benadrukt dat de belangrijkste transities in verband met het ouder worden gezocht moeten worden in de overgang naar het 'empty nest' en de pensionering, dan wordt het onduidelijk waarom in deze studie de cohort-formatieve transitie uitsluitend gezocht is in de overgang van onderwijs naar arbeidsmarkt, die in de (zeer) vroege volwassenheid, tussen 15 en 30 jaar plaatsvindt.

Zoals zo vaak bij cohortstudies, verdwijnen de verschillen die *binnen* cohorten bestaan ten gunste van de verschillen die *tussen* de cohorten, in dit geval tussen de transitiecohorten

bestaan. De verschillen tussen de laag, middelbaar en hoger opgeleiden, die samenhangen met de 15 jaar omvattende leeftijdsverschillen binnen dezelfde transitiecohorten, zouden echter wel eens systematisch samen kunnen hangen met de dimensies waarnaar onderzoek wordt gedaan. Dit lijkt evident wanneer het om inkomensverschillen gaat en op zijn minst mogelijk waar het om de andere twee dimensies gaat.

Resumerend is dit een interessante en heldere studie op een in Nederland nog weinig betreden terrein, waarbij de theoretische kwaliteiten echter duidelijk achterblijven bij de methodologische verdiensten.

Jan Baars

Lieteke van Vucht Tijssen en Willen van Rijen (red.), **Kennis en werkelijkheid: Benaderingen**. Coutinho, Muiderberg 1991, 249 p.

Gedurende het Studium Generale van de RUU in 1987 werd de aanzet gegeven tot deze bundel. Hij heeft als thema welke inhoudelijke consequenties drie paradigma's hebben voor de wetenschappelijke en maatschappelijke praktijk en wat in dit verband hun merites en beperkingen zijn. De wetenschapstheoretische paradigma's die besproken worden, zijn het Kritisch Rationalisme, de Kritische Theorie en de Interpretatieve benadering. Allereerst geven de beide redacteurs hun visie op de wijze waarop de wetenschap wordt opgevat in deze benaderingen. Daarna worden de drie paradigma's elk op hun beurt besproken, uitgaande van de manier waarop ze kennis verschaffen over zes gebieden. Dit resulteert in de rubrieken: kennis en samenleving, kennis en beleving, kennis en natuur, kennis en geschiedenis, kennis en kunst en ten slotte kennis en sekse. Achttien auteurs vullen deze rubrieken met hun korte beschouwingen. De teksten zijn bedoeld als inleidingen en verwijzen voortdurend naar uitgebreidere verhandelingen voor verdere studie.

De bijdragen aan de bundel bieden over het algemeen een heldere bespreking van het door de auteur gekozen thema. Het is echter niet steeds gelukt om de 3 x 6 structuur van het boek aan te houden. Bij de rubriek 'kennis en beleving' bij voorbeeld is het onduidelijk wat nu de bijdrage van de Kritische Theorie is. Het blijkt uiteraard ondoenlijk om de inhoudelijke consequenties van de drie paradigma's voor de wetenschappelijke en maatschappelijke praktijk, zelfs op een deelgebied, in het bestel van enige pagina's te behandelen. De merites van de paradigma's komen echter meestal wel tot hun recht door de interessante beschouwingen van de auteurs. Dit is verdienen, gezien de beperkte ruimte die aan elk van hen is toebedeeld. Wat de bespreking van de beperkingen van de paradigma's betreft, wanneer dit aan de orde komt gebeurt dat meestal vanuit een bescheidenheid, waarbij men de beperktheid van de eigen benadering onderstreept. Een dergelijke houding heeft iets tweeslachtigs. Enerzijds is ze een voorwaarde voor een goede discussie, anderzijds voorkomt ze discussie wanneer de bereidheid ontbreekt om in kritische zin op de eventuele merites en beperkingen van de andere paradigma's in te gaan.

Deze bundel vraagt daarom om een voortzetting waarbij de auteurs uitgebreider met elkaar in discussie gaan rond een specifiek onderwerp. Dan zouden de merites van een paradigma wat meer aan bod kunnen komen en zouden vervolgens vergelijkenderwijs ook de beperkingen wat duidelijker gestalte kunnen krijgen. Dan zal ook blijken of de bescheidenheid op inzicht in de specifieke beperkingen van eigen benadering berust en eventueel aanleiding vormt tot erkenning van de specifieke merites van een ander paradigma, of dat ze vooral een uiting is van hoffelijkheid jegens andersdenkenden. Ondertussen is dit een interessante bundel die in inleidende fasen van het onderwijs met vrucht gebruikt kan worden.

Jan Baars